

ТОЖИЕВ ДОСТОНЖОН

Ўзбекистон Республикаси Ички Ишлар Вазирлиги Жамоат хавфсизлиги масалалари
илмий-амалий тадқиқотлар маркази стажёр-тадқиқотчиси

**Др. Боймирза Хайитнинг “Туркистон: Россия ва Хитой оралиғида”
китоби муҳим манба сифатида**

Crossref doi: <https://doi.org/10.37547/os/vol-01issue-03-12>

Аннотация. Ушбу тадқиқот ишида Др. Боймирза Хайитнинг “Туркистон: Россия ва Хитой оралиғида” китобининг мазмуни, Туркистоннинг ўтмишидаги “қора кунлари”, Россия истилоси, сўнгги Коммунистик партия боичилигидаги собиқ Совет ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати ҳақида тарихий маълумотлар асосида сўз боради. Китобда келтирилган, бир неча асрларни ўз ичига олган тарих ҳақиқатлари халқимиз бошидан кечирган оғир даврлар ҳақида катта маълумот манбаи бўлиб хизмат қилади. Муҳим ҳужжатлар ва архив маълумотларини ўрганиши, тадқиқ этиши жараёнида яратилган бу асар Туркистон ҳамда Шарқий Туркистоннинг XX асрдаги Россия ва Хитой ҳукмронлигидаги ҳаётини асл тарихий маълумотлар асосида кўрсатгани билан бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини сақлаб қолган. Шулар қаторида бугунги Марказий Осиёда шаклланган тартиботлар, Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати сабаб юзага келган ўзгаришларнинг замирида ўлкадаги реал аҳвол кўрсатиб берилган. Др. Боймирза Хайитнинг “Туркистон: Россия ва Хитой оралиғида” китоби тадқиқотчиларга XX асрга доир ўнлаб маълумотларни бериши қаторида айнан Темурийлар даври зиддиятларидан бошланган Ўрта Осиёнинг бўлиниши, яққаланиши, турли тараққиётдан четда қолишига доир воқеяларни ҳам батафсил ёритиб берган. Туркистон тарихини бор бўйқларда кўрсатиб бериши мақсадида муаллиф турли қолипларни четга суриб қўя олгани, ўша давр совет тарихчиларидан фарқли равишда асл ҳақиқатни баралла айта олишини ҳам китобдаги маълумотлардан кўриши мумкин. Шу қаторда жаҳон тарихишунослигида ҳозиргача Туркистон истиқлоли учун 1918 – 1934 йилларда олиб борилган кураш тарихига бағишланган энг йирик тадқиқотлар айнан турк ва немис тилларида яратилган бўлса, Др. Боймирза Хайит ана шу икки тилда ҳам баракали ижод этиб, муҳим манбаларни авлодларга қолдирган. Айнан тарихий тўлиқлик, манбалар асосида келтирилган фактлар ушбу китобнинг қадрини янада ошириб берган.

Калит сўзлар. Туркистон, “босмачилик”, М.Чўқаев, Аҳмад Закий Валидий, Алихонтўра Соғуний, Др. Боймирза Хайит, “Туркистон Русия билан Хитой оралиғида. Рус ва Хитой истилоси даврида Туркистон Миллий давлатлари ҳамда миллий озодлик кураши тарихи”, Шарқий Туркистон, “Синсзян”, Гуктепа, “Миллий давлатлар”, Чўлтон мукофоти, Бахтиёр Исабек-Ўрдабекли.

Аннотация. В данной исследовательской работе рассматривается содержание книги доктора Боймирзы Хайита «Туркестан: Между Россией и Китаем» на основе исторических сведений о минувших «черных днях» Туркестана, российской оккупации, а затем колониальной политики бывшего советского правительства под руководством Коммунистической партией. Факты истории, охватывающие несколько столетий, представленные в книге, служат прекрасным источником информации о тяжелых временах, которые пережил наш народ. Этот труд, созданный в процессе изучения и исследования важных документов и архивных данных, показывает жизнь Туркестана и Восточного Туркестана под властью России и Китая в XX веке на основе оригинальных исторических данных и сохранил свою актуальность даже в наши дни. Среди них показано реальное положение в стране в контексте изменений, произошедших в Средней Азии, колониальной политики царской России. Др. Книга Боймирзы Хайита «Туркестан: между Россией и Китаем» дает исследователям десятки сведений о XX веке. Из информации в книге видно, что для того, чтобы показать историю Туркестана во всех красках, автор смог отбросить в сторону различные стереотипы и рассказать настоящую правду ясно, в отличие от советских историков того времени. Кроме того, на турецком и немецком языках были созданы крупнейшие в мировой историографии исследования, посвященные истории борьбы за независимость Туркестана в 1918-1934 гг. Боймирза Хаит создал благословение на этих двух языках и оставил поколениям важные источники. Именно историческая полнота, факты, изложенные на основе источников, повысили ценность этой книги.

Ключевые слова. Туркестан, «басмач», М. Чоқаев, Аҳмад Заки Валиди, Алихантора Сағуни, доктор Боймирза Хаит, «Туркестан находится между Россией и Китаем. Туркестанские национальные государства и история национально-освободительной борьбы в период русско-китайской оккупации», Восточный Туркестан, «Синджиан», Гоктепа, «Национальные государства», Премия Чолтона, Бахтиёр Исабек-Ордабекли.

Abstract. This article describes the “dark days” of Turkestan in the past, the Russian invasion, followed by the various policies of the former Soviet government led by the Communist Party, and Dr. Boymira Hayit’s work

it is about the historical information given in “Turkestan: Between Russia and China”, an important source. The authentic history covering several centuries presented in the book is a great source of information about the difficult times of our nation. This work, created during the study of important documents and archival data, has retained its relevance even today, as it shows the life of Turkestan and East Turkestan in the 20th century under Russian and Chinese rule based on original historical data. Among them, the real situation in the country is shown in the context of the changes that have occurred in Central Asia, the colonial policy of Czarist Russia. Dr. Boymirza Hayit's book "Turkestan: Between Russia and China" provides researchers with dozens of information about the 20th century. It can be seen from the information in the book that in order to show the history of Turkestan in all colors, the author was able to put aside various stereotypes and tell the real truth clearly, unlike the Soviet historians of that time. In addition, the largest studies in world historiography dedicated to the history of the struggle for the independence of Turkestan in the years 1918-1934 were created in Turkish and German, while Dr. Boymirza Hayit created a blessing in these two languages and left important sources to the generations. It is the historical completeness, the facts presented on the basis of the sources that increased the value of this book.

Key words. Turkestan, “basmachi”, M. Chokaev, Akhmad Zaki Validi, Alikhantora Saguni, Dr. Baymirza Khayit, “Turkestan is between Russia and China. Turkestan National States and the History of the National Liberation Struggle during the Russian and Chinese Occupation”, Eastern Turkestan, “Sinzhan”, Goktepa, “National States”, Cholpon Award, Bakhtiyor Isabek-Ordabekli.

Туркистон халқларининг истиқлол учун курашлари тарихини ўрганиш вазифаси мамлакат тарихшунослигида фақатгина мустақиллик давридагина кун тартибидан жой олди. Тарихимизнинг янги, илгари биз билмаган ёки нотўғри тасаввур этган саҳифаларини тиклаш, аждодларимизнинг ўз эрки ва Ватан озодлиги учун олиб борган истиқлол йўлидаги курашлари ҳақидаги тарихий ҳақиқатни англаб етиш имкониятига биз фақатгина истиқлол шароитида эга бўлдик. Бунга қадар, яъни Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги қўлга киритилгунга қадар ҳукм сурган мустабид тузум шароитида мустақиллик, Ватан озодлиги, миллат эрки ҳақидаги тушунчалар нафақат тарих фани, балки жамият тафаккури учун ҳам “бегона” тушунчага айлантирилган бўлиб, бу ҳақида сўзлаш ёхуд фикр билдириш мутлақо мумкин эмас, аниқроғи фожиали якун эшиги эди.

Шу сабабли ҳам Собиқ Иттифок даврида Ватан истиқлоли, миллат озодлиги, мустақиллик учун Туркистон халқлари олиб борган кураш воқеаларини ҳаққоний акс эттирувчи ҳар қандай манба жамоатчилик эътиборидан четлатилди. Айниқса, Туркистонда куч билан ўрнатилган Совет ҳокимиятининг зўравонлигига қарши 1918 – 1934 йилларда олиб борилган курашлар ҳақидаги тарихий ҳақиқатни ошкор этувчи манбалар мутлақо яширилди, кези келганда ҳеч иккиланмай сохталаштирилди ва совет мафкурачиларининг “босмачилик” ҳақидаги эртақларини “асослаш”¹ учун “тиркалди”.

Лекин ўз ватанида яширилган, қораланган тарихий ҳақиқат хориждан ошқораликка йўл излади. XX асрнинг 20-йиллари охири 30-йиллари бошидаёқ хорижий тарихшуносликда, хусусан, турк тарихшунослигида Туркистон тарихининг жуда кўп масалалари қатори аждодларимизнинг озодлик учун олиб борган курашлари ҳам ўзининг ҳаққоний талқинини ола бошлаган эди, чунки Туркистонда зўрлик билан ўрнатилган мустабид тузум қувғинларидан чет элга қочиб жон сақлашга мажбур бўлган М.Чўқаев², Аҳмад Закий Валидий³, Алихонтўра Соғуний⁴, Юсуф Акжуроғлу⁵, Али Бодомчиб, Темироғлу⁷ каби муҳожирлар ўз хотираларини хорижда, илк бор айнан шу тилларда ёзиб, эълон қилдилар.

Туркистон фожеаларининг жонли гувоҳи, иштирокчиси бўлган муаллифларнинг хотиралари, аниқ кўрсатмалари турк тарихшунослигида Туркистондаги 1918 – 1934 йилларда

¹Хайит Боймирза. Ёруғ кунлар орзусида. Тошкент: Жаҳон адабиёти журнали. 1998 йил, 11-сон. Б. 168.

²М. М. Chokay. Dekabr hatiralari // Yash Turkistan. 1933. № 39. P. 5.

³Zeki Velidi. Bugunki Turkistan (Turkeli) ve yakin tarihi. Istanbul. 1981. P. 389.

⁴Соғуний Алихонтўра. Туркистон қайғуси. Тошкент: Шарқ, 2020.

⁵Akcuraoglu Yusuf [Yusuf Akçura]. “Tukculuk”. In Türk Yili. 1928. Ankara: Türk Ocagi, 1928. S. 82.

⁶Ali Bademchi. 1917 – 1934. Turkistan Milli istiklal hareketi ve Enver Pasa. Kurbashiler. Istanbul. 1975. S. 95.

⁷Temirogli. Turkistanda inkilab Devri // Yash Turkistan. 1931. № 25. S. 107.

мустақиллик учун олиб борилган курашлар ҳақида тўғри тасаввурларнинг шаклланишида жуда катта рол ўйнади.

Жаҳон тарихшунослигида ҳозиргача Туркистон истиқлоли учун 1918 – 1934 йилларда олиб борилган кураш тарихига бағишланган энг йирик тадқиқотлар айнан турк ва немис тилларида яратилгандир. Др. Боймирза Ҳайит умрининг асосий қисмини Она-Ватан тарихини ўрганиш, тадқиқ этиш ва шу асосда ҳақиқий тарихни оммага етказишни мақсад қилган эди. Турк тилида чоп этилган тадқиқотларида Туркистон халқларининг 1917 йилдан то 1930 йиллар ўртасига қадар мустабид шўролар ҳокимиятига қарши курашларининг барча воқеалари даврий изчилликда баён этилади. Асар муаллифининг бу йўналишда қарийб 40 йил давомидаги изланишлари, дунёнинг турли мамлакатларидаги архив ва кутубхона манбаларини, хусусан, Мюнхендаги Бавария Давлат кутубхонаси, Кёlnдаги Шарқшунослик фанлари федерал институти кутубхонаси, Буюк Британия миллий кутубхонаси (Лондон), АҚШ конгресси кутубхонаси (Вашингтон), Ҳинд офиси кутубхонаси (Лондон), Гувер номидаги инқилоб ва уруш институти кутубхонаси, Нью-Ёрк оммавий кутубхонаси, Кёln шаҳар ва университет кутубхонаси, Истанбул университети кутубхонаси материалларини атрофлича ўрганиш асосида яратилган бу асарида бизнинг ватан тарихшунослиги учун муҳим янгилик бўлган жуда кўп маълумотлар бор¹. Энг муҳими тадқиқот ишларида ўша давр воқеаларининг бевосита гувоҳи, иштирокчиси бўлган замондошларнинг хотира ва эсдаликларидан кенг фойдаланилган, зеро, ўша даврда муҳожирликда яшаган ватандошларимизнинг бу эсдаликлари улар яшаган мамлакат архив ва кутубхоналари мулкига айланган².

Она Ватанимиз – бир бутун улуг Туркистонимиз тарихи, жумладан Ўзбекистонимиз тарихи юртимизда махсус, тўла ҳолатда битилган эмас эди. Германияда яшаб, самарали ижод этган, бутун умрини эл-юрт озодлиги йўлида фидо этган улуг муҳожир Др. Боймирза Ҳайитнинг энг йирик асарларидан бўлмиш “Туркистон: Русия билан Хитой оралиғида...” китоби тарихий ҳақиқатга садоқат, илмий холислик, Она юртга буюк муҳаббатнинг шохидидир. Китоб ўқувчилар, талабалар, Ватанни севган кексаю ёш қалблар учун зарур дарслик ҳамдир. Босқинчилик хусусида Ватанда битилган қолган асарлар эса қўшимча адабиёт вазифасини ўташи мумкин.

“Туркистон, Русия ва Хитой оралиғида: XVII – XX асрларда руслар ва хитойликларнинг истилолари даврида Туркистон Миллий давлатлари ва миллий мужодилалари тарихи” мавзули асар, биринчи дафъа немис тилида Амстердам шаҳрида 1971 йилда нашр этилган эди. 1975 йилда турк тилида нашр этилди. Ушбу асар, Европа, Америка ва собиқ Совет Иттифоқида кўп танқидларни кўрди. Совет Иттифоқида ушбу асарга қарши ҳам кўп қарши ёзишлар бўлган. Совет-коммунизм мафкураси, бунинг ичида совет тарихшунослиги, Др. Боймирза Ҳайитнинг фикрларини олдинги асарларини “ҳазм қила олмагани” каби, бу асарга ҳам хавфли тус берган. Ушбу асарни Совет Иттифоқида ўқимок ва ўқитмоқ берилажак жазоларнинг бир сабабчиси бўлган эди.

Ҳозиргача Туркистон миллий курашларининг Рус ва Хитой истилоси даври тарихини акс эттирган йирик тадқиқотлар нисбатан камлигини инобатга олган Др. Боймирза Ҳайит бу борада дастлабки қадамни ташлашга журъат қилади. Туркистоннинг XVII – XX асрларга оид мукамал тарихи кўпгина тадқиқотчилар томонидан йилларча изланишлар натижасидагина ёзилажагини ҳисобга олинган ҳолда бу асар “Туркистон Русия билан Хитой оралиғида. Рус ва Хитой истилоси даврида Туркистон Миллий давлатлари ҳамда миллий озодлик кураши тарихи” деб номланади.

Шу ҳақиқатни доим кўз олдимизда тутишимиз керакки, дунёнинг турли ерларида тарқоқ ҳолда, кўп миқдорда қўлёзмалар ва бошқа манбалар мавжуд бўлиб, уларнинг

¹ Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма. Тошкент: Шарқ юлдузи журнали. 1991 йил 3-сон. Б. 63.

² Истиқлолимизнинг тарихий илдизлари. Давра суҳбати. Тошкент: Шарқ юлдузи журнали. 1995 йил 11-12 сонлар. Б. 41-42.

баҳоланиши тарих илми учун катта аҳамият касб этади. Шу сабабдан ҳам ушбу китоб Туркистон тарихи масалаларини ўрганишда фақат бир дастлабки босқични ташкил этади.

Туркистон тарихининг баъзи масалаларига бағишланган жуда кўп китоб ва мақолаларнинг аксарияти бир-бирига мос эмас эди. Бу эса ҳақиқатни тушунишни қийинлаштирарди. Шу боис, муаллиф, имкон қадар тарихий жараёнга оид тушунчаларни ўзаро бир-бирига уйғунлашган ҳолатини беришга ҳаракат қилган.

Муаллиф бир камчилиги сифатида хитой тилини билмаганлигини айтиб ўтган ва шу сабабли Шарқий Туркистон тарихи масалаларига оид ишларида камчилик мавжудлигини ҳам яширмаган. Ҳатто Европада мавжуд бўлган Шарқий Туркистонга оид хитой тилидаги манбалардан фойдаланиш имкони бўлмаган. Шунга қарамай, бу китобда бошқа манбалардан кенг фойдаланиш ҳисобига Шарқий Туркистонни эътибордан четда қолдирмаган. Чунки Туркистоннинг бу қисмига янги тарихга оид илмий ишларда жуда кам эътибор берилганлиги барчага аён дид.

Бирмунча мулоҳазалардан кейин, холис бўлиш мақсадида “Туркистон” атамаси маъқул кўрилган. Бу атамадан, ҳаммаси Марказий Осиёда жойлашган, лекин ҳар бири алоҳида олганда Марказий Осиё ҳисобланмайдиган ўша пайтдаги собиқ Совет Иттифоқининг Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Тожикистон ва Ўзбекистон Совет Сотсиалистик Республикалари дейилган ўлкалар билан Хитой Халқ Республикасидаги Синсзян-Уйғур мухтор вилояти биргаликда тушунилади. Рус ва Хитой расмий маҳкамалари ҳукмронлик йилларида Туркистон номини қўллашни ман этдилар. Чунки бу борада уларнинг сиёсий мулоҳазалари бор эди. XX асрнинг иккинчи яримга келиб Европа ва Америка Қўшма Штатлари адабиётларида ҳам “Туркистон” атамаси ўрнига Совет манбаларидан олинган “Ўрта Осиё ва Қозоғистон”, “Шарқий Туркистон” ўрнига хитойликлардан ўтган “Синсзян” атамасининг қўлланиши кўзга ташланган эди¹.

Москва бошлаган ва биздаги хушомадгўй, ҳақиқий “тарих хонин”лари сингдиришга уринган “Ўрта Осиёнинг Русияга қўшиб олиниши” тушунчасини Др. Боймирза Ҳайит тарихий ҳақиқат таҳлили асосида ўзининг тарихий тадқиқот ишларида кулини кўкка совургандир. Чор аскарлари бу табаррук заминга яхши ният билан келган эмас. Улар кўлида қилич, милтиқ ва замбарак, кўнглида эркимизга, маданиятимизга нафрат билан, бойлик орттириш нафси кутурган бир ҳолда бостириб келган эдилар. Ҳақиқий ватанпарвар ота-боболаримиз душманга қарши жангларда мардонавор юртни ҳимоя этиб жон берганлар.

Ўз эрки, дини, одати ва ерининг эгаси бўламиз деган умидда қўлига қурол олганларнинг номи “босмачи” дейилди. Афсуски бу даврда сопимизни ўзимиздан чиқардилар. Биз ўзларининг ва бизнинг (ўша пайтда ҳали келажак авлод) мустақиллигимиз учун курашган ҳақиқий мужоҳидларни, асл босмачи – хўжайинларга эргашиб, “босмачи” дея атай бошлаганимизни ҳам ушбу китоб тарихий ҳужжатлар асосида кўрсатиб бергандир.

Қисқача айтганда, бу асар ўз замонасининг ноёб манбасидир. Унда Марказий Осиёнинг Амир Темур ва Темурийлар давридан тортиб собиқ Иттифоқнинг кулашига қадар бўлган йирик даври қамраб олинган. Келтирилган маълумотлар ҳам ўнлаб манбаларни ўрганиш, йиллар давомида тўпланган маълумотлар таҳлили, жаҳон архивларининг ноёб қўлёзмалари тадқиқи асосида китобга жамланган.

Китоб ўн уч бўлимдан иборатдир. Илк бўлимда бирлашган императорлик (Темурийлар давлати)дан бир қатор майда давлатларга парчаланиб кетган Туркистон ҳақида фикр юритилиб, бу давр ҳақида, ўша вақтдаги халқлар тарихи, Шарқий Туркистоннинг ҳолати ҳақида батафсил маълумотлар берилган.

Китобнинг иккинчи бўлимида Туркистоннинг мустақил хонликларга (Бухоро, Хива ва Қўқон; ҳатто қисқа яшаган Тошкент хонлиги ҳам) бўлиниб кетиши баёни келтирилган.

Учинчи бўлим Туркистонга рус ҳужумининг бошланиши тарихи ҳақидадир. Бу қисмда русларнинг Туркистон бўйлаб амалга оширган жосуслик ишлари, савдо-сотиклари, сиёсий

¹ Hayit B. Basmatschi. Nationalier Kampf Turkestan in der jahren 1917 bis 1934, Koeln. 1992. P. 39.

муносабатлари, рус истехкомларининг барпо этилиши ва қозоқ жузларини эгаллаш жараёнлари батафсил келтириб ўтилади.

Тўртинчи бўлим Туркистоннинг энг оғир дамлари – Чор ҳукуматининг тўрт босқичили агрессияси даври ҳақидадир. Бу бўлимда руслар томонидан Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг протекторатга айлантирилиши, Қўқон хонлигининг босиб олиниши ҳамда давлат сифатида тугатилиши, Гўктепада буткул тор-мор келтирилган туркманлар, Помирга юриш, чегаралар борасида рус-инглиз дипломатиясига оид масалалар муҳим фактлар асосида баён қилинган.

Бешинчи бўлим Хитой томонидан Шарқий Туркистоннинг истило этилиши ва бу борада чин юрти амалга оширган турли ҳаракатлар, уйғур халқининг озодлик курашларига тўхталиб ўтилган.

Олтинчи бўлим Туркистонда ўрнатилган рус ҳокимиятининг минтақада олиб борган турли сиёсатлари хусусида бўлиб, бунда рус мустамлакачилик сиёсатини бор бўйича кўрсатиб беришга ҳаракат қилинган.

Етинчи бўлим оқ подшога қарши Туркистонда амалга оширилган миллий-озодлик ҳаракатлари хусусидадир. Бунда Султон Кенесари кўзғолони, 1898 йилдаги Дукчи Эшон бошчилигидаги Андижон кўзғолони, 1916 йилги Туркистонни қамраган миллий-озодлик ҳаракатлари бор бўёқларида баён қилинган.

Саккизинчи бўлимдан бошлаб энг асосий давр воқеалари қамраб олинишни бошлайди. 1917 йилги феврал ва октябрь инқилоблари, жадидлар ҳаракати, феврал инқилоби таъсирида ўлкада миллий давлатчилик томон илк одимлар, болшевикларнинг уларни бўғиб ташлашга уриниши ҳадма алал-оқибат коммунистик партиянинг иқтидорга келиши масалалари кенг ёритилган.

Тўққизинчи бўлим 1917-1924 йиллардаги Туркистон миллий давлатлари ва уларнинг қисмати тўғрисидадир. Бунда Қўқондаги Туркистон мухторияти, Алаш ўрда, Бухоро ва Хивада тузилган мустақил республикалар ҳамда уларнинг тугатилиши тарихлари баёни келтирилган.

Ўнинчи бўлим энг оғриқли давр – Туркистондаги 1918-1934 йиллардаги миллий-озодлик кураши, кўрбошилар фаолияти, уларга қарши Совет ҳукуматининг олиб борган ҳарбий ҳаракатлари ҳақида тўхталиб ўтилган.

Ўн биринчи бўлимда Шарқий Туркистондаги Ўрта Осиёдан қолишмаган оғир аҳволнинг баёни берилган. Бунда 1934 йилдан кейинги даврда хитойликлар, руслар ва Туркистонликлар ўртасида Шарқий Туркистонни ташкил қилиш масаласидаги ихтилофлар баёни келтирилган.

Ўн иккинчи бўлим эса 1924 йилда Совет ҳукумати томонидан ташкил қилинган “Миллий давлатлар” ҳақидадир. Бу бўлим бутун бошли бир ҳудуд, бир элат бўлган Туркистон ўлкасини мажбурий тарзда, “Миллий ҳудудий чегараланиш” ниқоби остида 5 та республикаларга ажратиб юборилиши ҳақидадир. Бунда Туркистондаги шўро давлатларининг ғайримиллий характерлари ҳам сохта бўлмаган ишонарли маълумотлар билан бойитилган тарзда муаллиф томонидан баён қилинган.

Китобнинг сўнгги бўлими собиқ Совет давлатининг кулаши ва ундан сўнг истиқлол ила ўз йўлини қураётган озод Туркистон ҳақидаги хулосалардан иборат.

Умуман олганда, Др. Боймирза Ҳайитнинг “Туркистон: Русия ва Хитой оралиғида” асаридан олинган таассуротлар ҳақида жуда кўп ёзиш мумкин. Шу ўринда яна бир нарса диққатга молик, чет элда яшашига қарамасдан, олим ўз ишида рус-шўро манбаларидан кенг фойдаланишга ҳаракат қилган ҳамда мунозарали ўринларда холис туришга интилган.

Мустақиллик шарофати ила ушбу асарни ўз тилимизда, ўзбек – туркчасида нашр этмоқ учун йўл очилган эди. Ушбу китоб миллатимизнинг фожиалари ва интилишларининг бир ифодасидир.

Ушбу китоб ўз вақтида Туркия Култур Вақфининг тарих тадқиқотлари армуғонини ва Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Чўлпон мукофотини қўлга киритган эди. Ушбу

асарнинг ўзбек-туркчасини истиқлолнинг илк йилларида нашр этишга бир қатор атоқли шахслар, жумладан, Бахтиёр Исабек – Ўрдабекли, Мирзо Кенжабек ҳамда “Очун” жамияти ташаббус кўрсатишган эди. Ҳаттоки Ғафур Ғулум номидаги нашриётда ушбу китоб 20 минг ададда босиш учун тайёрланган эди. Афсуски, бир қатор ҳодисотлар сабаб ушбу китоб таржима-қўлёзма ҳолатида бугунга қадар қолиб кетган.

Бугунги кунда тарихимизнинг муҳим даврига оид қимматли маълумотлар жамланган Др. Боймирза Ҳайитнинг “Туркистон: Русия ва Хитой оралиғида” асари “Янги аср авлоди” нашриёт матбаа маркази томонидан нашрга тайёрланмоқда. Ўз соҳасининг фидойилари бўлган Наим Каримов, Баҳром Ирзаев каби олимларимиз бу асар хусусида қимматли фикрларини бериб ўтганлар.

Мустақиллик туфайли нафақат республикадаги, балки хориждаги манбалардан ҳам фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган Ўзбекистон тарихчилари хорижий тарихшунослик таҳлилига жиддий киришганлар. Аммо хориждаги манбалар ҳали чуқур ва бевосита ўрганилмади. Айни пайтда хорижлик тарихчилар ҳам Ўзбекистон архивларидаги бой манбалардан бебаҳра қолмоқдалар. Бу ҳолат Ўзбекистон тарихчиларининг хорижлик тарихчилар билан илмий-амалий ҳамкорликни кенгроқ йўлга қўйишларини, тарихимизнинг ўқилмаган саҳифаларини жаҳон тарихшунослиги доирасида тикланишини тақозо қилади.

Шуни алоҳида кўрсатиш лозимки, мазкур давр тарихшунослигининг ривожланишида туркистонлик муҳожирларнинг роли катта бўлди. Мустафо Чўқай, Абдулла Ражаб Бойсун, Аҳмад Закий Валидий, Тоҳир Чигатой, Боймирза Ҳайит, Шаҳобиддин Яссавий, Шермуҳаммадбек каби муҳожирларнинг хотиралари, қимматли кўрсатмалари турк тарихшунослигида Туркистондаги 1917-1924 йиллар воқеаларини ўрганишда катта рол ўйнайди. Бу борада хорижий ватандошлар, хорижий давлатларда Ватанимиз тарихига оид адабиётлар ва илмий тадқиқотларни тарихчиларимиздан Қ. Ражабов, Ш. Ҳайитов, С. Шодмонова, Э. Нуриддинов кабилар сўнгги пайтларда ўзларининг илмий тадқиқотлари асосида кенгроқ, халқчил тарзда ёритиб бердилар.

